ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШКЫЛАР БИЛИИ БЕДИДЕР ИНСТИТУДУ
НАЦИОНАЛ ӨӨРЕДИЛГЕ БОЛГАШ КИЖИЗИДИЛГЕ КАФЕДРАЗЫ

Т. Т. Кушкаш, Ч. С. Доо, А. С. Шаалы

7-ГИ КЛАССКА
«КЫСТЫҢ БҮДҮЖҮ»
НЕМЕЛДЕ ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ЧИЖЕК ПРОГРАММАЗЫ

ИСТОЧНИК: НАРОДНАЯ ПЕДАГОГИКА.Экспериментальные программы для учителей тувинских школ (на тувинском языке). Издание пробное. – Кызыл, Тувинское книжное издательство, 1995.– с. 38-44.

63(2) Ту

У 47

Эртем талазы-биле сүмелекчизи Россияның өөредилге академия-
зының академиги, педагогика эртемнериниң доктору, профессор
Г.Н.Волков

Программаларга үнелел бергеннер: төөгү эртемнериниң кандидады, «Шаманизмниң дириг шыгжамыры» деп аттың эдилекчизи, чогаалчы *М. Б. Кенин-Лопсан*; педагогика эртемнериниң кандидаттары К. Б. Март-оол, К. Д. Даваа, Т.Т.Мунзук, М.Б.Кунгаа; Маадыр ие Д.Т.Деге, Ээрбек ортумак школазының башкызы А.Т. Пабындук

Эртем талазы-биле редактору педагогика эртемнериниң канди-
дады *Г. Д. Сундуй*

Үндүрүлгениң харыысалгалыг редактору *О. М. Баир*

У 4302000000 – 25 без объявл.
133(01) – 95

ISBN 5 – 7 − 655 – 0429 − 9
©Инст-т усоверш. учителей РТ, 1995

Т. Т. Кушкаш, Ч. С. Доо, А. С. Шаалы

7-ГИ КЛАССКА «КЫСТЫҢ БҮДҮЖҮ» ДЕП ШЕНЕЛДЕЛИГ ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ ЧИЖЕК ПРОГРАММАЗЫ

Тайылбыр бижик

Амгы үеде кыс уругларны тускай кижизидериниң айтырыглары чидигленип , оларны чараш овур-хевирлиг, мөзү-шынар талазы-биле төлептиг кылдыр хевирлээрин амыдырал боду-ла негеп келген.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдарында, ёзулалдарында, суртаалдарында, хоругларында болгаш делегейниң чоннарының курлавырында кыс уругнуң бүдүштүг болуп сайзыраарынга хамаарышкан кончуг байлак дуржулга бар.

Кыс кижиниң бүдүштүг мөзү-шынары, туруштуу бистиң амыдыралывысты байлакшыдар, хей-аът киирер болгаш сайзырадыр. Кыс кижи дээрге-ле бистиң эргелиг уруувус, буянныг угбавыс, шынчы эживис, ынак ававыс, хүндүлүг кырган-ававыс болур. Мындыг шынарлыг келир үениң кыс кижизиниң амыдыралга чугулазын барымдаалааш, тыва школаның 7-ги клазынга «Кыстың бүдүжү» деп шенелделиг эртемни өөредирин авторлар сүмелеп турар. Ук эртемниң сорулгалары мындыг:

1. Кыс уругнуң чараш бүдүжүн улусчу чаагай чаңчылдарга, сагылгаларга, ол ышкаш кижи төрелгетенниң депшилгелиг педагогтуг культуразынга даянып тургаш хевирлээри, кижизидери, сайзырадыры.

2. Бо эртемниң дузазы-биле кыс уругну төрелзек, акызырак, угбазырак, дуңмазырак, төлзүрек амыдыралчы шынарларга кижизидип, кол сорулгаларның бирээзинге кыс уругнуң арыг-чаагай арын-нүүрүн, ооң чоргааралын, ниити культуразын, эртем-билиин хамаарыштырар.

Программа «Киирилде кичээл», «Мөзү-шынар кижизидилгези», «Аажы-чаң хөөннежилгези», «Чугаа аяны» деп эгелерден тургустунган. Шактарны ниитизи-биле берип каан, а ооң тодаргай хуваалдазын башкы боду кылыр.

Бистиң бо сүмелеп турар чижек программавыстың чедер-четпес талалары ажыл үезинде билдине бээр. Ынчангаш бо талазы-биле башкыларның, ада-иелерниң болгаш кыс уругларның боттарындан ажыктыг саналдарны, сүмелерни манап, чоокку келир үениң номун бижижеринге үлүг-хууңарны киириштирериңерни улуу-биле диледивис.

Шактарның чижек хуваалдазы

Эгелерниң ады	Шактар		Шуптузу
	теория	практика	
1.Киирилде кичээл. Кыс кижи–амыдыралдың ээзи, идегели, ынаныжы (кол билиглер)..	4	4	8
2. Мөзү-шынар кижизидилгези....................	10	10	20
3. Аажы-чаң хөөннежилгези. Кыс уругнуң бодун алдынарының ужурлары.	10	10	20
4. Чугаа аяны. Чугаа культуразы...................	10	10	20
Ш у п т у......................................	34	34	68

I эге.
КЫС КИЖИ –
АМЫДЫРАЛДЫҢ ЭЭЗИ, ИДЕГЕЛИ, ЫНАНЫЖЫ
(8 шак)

«Кыстың бүдүжү» деп эртемниң сорулгалары. Кыс кижиниң ыдыктыг хүлээлгелериниң дугайында беседа. Улусчу педагогикада кыс кижиниң амыдыралга ачы-дузазы.

«Кыс уругнуң аксы чыдывас болза, томааннныы эки», «Аныяаңдан адың камна» деп үлегер домактарның ужур-утказы.

Тыва улустуң аас чогаалында кыс кижиниң овур-хевири (даштыкы байдалы болгаш иштики сагыш-сеткили).

Ажык чугаа «Авамның (угбамның) чылыг холдары».

1) Мээң авам (угбам) – чоргааралым.
2) Авамның (угбамның) кылыр ажылдары.
3) Авамның (угбамның) чараш, онза бүдүштүг талалары.

Чогаадыкчы даалга: аваңарның (угбазының) допчу намдарын, ооң төрел-салгалын бижиир, аас-биле тайылбырлаар. Бо темага чогаадыг бижип болур.

Т а й ы л б ы р: Бир эвес авазы чок өскүс уруг болза, кырган-авазының, угбазының, даай-авазының азы кандыг-бир чоок төрели херээжен кижиниң дугайында бижип болур.

II эге.
МӨЗҮ-ШЫНАР КИЖИЗИДИЛГЕЗИ
(20 шак)

Тема 1. «Идик бакта эжик ырак» деп үлегер домакка делгереңгей тайылбыр.

Кыс уругнуң бодун алдынары: даштыкы хевири (дурт-сыны, шимчээшкиннери, кылажы, идик-хеви, арыг-силии, чажы дээш оон-даа өске).

Бот-негелде. Бот-негелдениң күүселдези.

Тема 2. Кыс уругнуң хүн чуруму. Хүн чурумунуң чаңчыктырылгазы (турар шагы, эртенги туалет, аъш-чем белеткээри, ону столга салыры, бажың ажылынга четтигиптери дээш оон-даа ыңай).

«Бак кадай көште дааранып» - беседа.

Тема 3. «Сагыш бакта сайзыравас, сеткил бакта секперевес» деп үлегер домакка делгереңгей тайылбыр.

Ак сагыш, биче сеткил, топтуг чорук – кыс уругнуң албан чедип алыр ужурлуг шынарлары. Адааргак чорук – амыдыралдың шаптараазыны.

«Эжиңниң чедиишкиннерин үлеш, детки» (ажык чугаа).

Тема 4. Кыс уругнуң өзүлдезинде онзагай байдалдар. Физиология талазы-биле билиглер (мага-ботта өскерилгелер).

«Кыс болган» деп кымны ынча дээрил? Кыс уругнуң ай-хүн демдээ. Аңаа хамаарышкан улусчу ужурлар, сагылгалар, арыг-шевер айтырыглары.

Тема 5. Баштайгы ынакшыл. Баштайгы ынакшылдың онзагай байдалы.

Тема 6. Ёзулуг эр кижи деп кымыл? Ниити сонуургал, бот-бодун билчири. Найырал деп чүл? Найыралга төлептиг болуру. Найырал дугайында ырлар, шүлүктер.

Тема 7. Кыс уругнуң арыг ады, чоргааралы.

Тема 8. Арагалаашкын, күштеп-кчүлээшкин чүден эгелээрил?

«Араганың кырынга чам үнер» деп үлегер домактың идейлиг утказы. Бедик мөзү-шынар – тыва нацияның мандыырының кол үндезини.

Ажык чугаа. «Кыс кижи болгаш амгы үе».

А й т ы р ы г л а р ы:

1) Күштеп-күчүлээшкиннің республикада (тус черде) байдалы. Ону болдурбазынның үндезиннери.

2) Кыстың бүдүжү кандыг болурул?

*Чогаадыкчы даалга***:** бот-демдеглел дептерин кылыр. Аңаа бодунуң чедер-четпес талаларын, сагыш-сеткилин, чедип алыр дээн сорулгазын, ооң күүселдезин бижиир. Ат-сураглыг херээженнер дугайында литератураның каталогун, кыска допчулалын тургузар.

III эге.
ААЖЫ-ЧАҢ ХӨӨННЕЖИЛГЕЗИ.
КЫС УРУГНУҢ БОДУН АЛДЫНАРЫНЫҢ УЖУРЛАРЫ
(20 шак)

Тема 1. Ужур (этикет) дугайында билиг. Янзы-бүрү чоннарның этикеди. Өг-бүле ужурлары. Дөргүл-төрел ужурлары. Девискээр ужурлары. Нация ужурлары. Ниити амгы үениң ужурлары.

Тема 2. Аажы-чаң ужурларының байдал аайы-биле сагылгазы (хөй-ниити черинге, эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелиниң, эр улустуң аразынга дээш оон-даа ыңай).

Тема 3. Кыс кижиниң сагыыр ужурлары. Кыс уругнуң кылажы. Олурары. Турары. Амыр-менди сагылгалары. Амгы үениң ужурлары.

Тема 4. Кыс уругнуң бодунуң дурт-сынынга таарыштыр кеттинери. Хептерниң өңнериниң таарыштырылгазы. Кыстың холдары, салаалары. Холдарның шимчениглери. Бот-арыг-шевер.

Тема 5. Чөдүрерде, азырар-бышкырарда сагылгалар. Думчук аржыылын доктаамал ажыглаары.

Тема 6. Көрүш. Кыстың көрүжү. Көрүштүң хевирлери. Чымчак көрүш. Дорт (чиге) көрүш. Магадаан көрүш. Сонуургаан көрүш. Элдепсинген көрүш. Шooткан көрүш. Соок көрүш.

Каткы. Каттырарының ужурлары. Ужурлуг каткы, хостуг каткы, ыяңгылыг каткы, сыйтың (сыйбың) каткы, сиилең каткы, кыжырымак каткы дээш оон-даа ыңай. Аянныг каткы. Мимиктиг болгаш пантомимиктиг диалогтар.

Тема 7. Кыс уругга хамаарышкан улусчу хоруглар, шеглээр ёзу-чурумнар.

Чогаадыкчы даалга:

1) Кыс кижиниң кылажының дугайында медээ.
2) Кыс кижиниң олут чазалгазының дугайында медээ.
3) Янзы-бүрү көрүштүң хевирлериниң чуруктарын чыыр, чуруур, чурукка тырттырар азы журнал, номнардан ушта бижилгени кылыр.
4) Холду, салааларны ажаарының практиктиг сүмези (медээ).
5) Сорулгалыг кино, шии, делгелгелер көрүлдези.

IV эге. ЧУГАА АЯНЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ. (20 шак)

Тема 1. Чугаа аянының дугайында билиг. Тыва улустуң чугаа аянынга хамаарышкан ужурлары. Оожум, топтуг аян. Мендилежириниң, хөөрежириниң, байырлажырының аяны.

Тема 2. Амгы чугаа аяны. Кыс уругнуң чугаазының аяны, хөөнү. Чугаа аянының деңгели.

Тема 3. Тыва дыл. Төрээн дылынга арыг чугаалап билири. Үн. Үннүң хевирлери (хостуг үн, кызаа үн, сыылааш үн, бырылааш үн дээш оон-даа ыңай).

Тема 4. Чугааланыры. Дыңнаары. Номчууру. Бижиири.
Чүвени билдингир кылдыр сөс-биле дамчыдары. Бодунуң чугаазында четпес байдалдарны эдериниң аргалары (номчуп, дыңнап тургаш, магнитофонга бижиткеш, янзы-бүрү мергежилгелерни кылып тургаш).

Тема 5. Өске кижини дыңнап, ооң чугаалаан чүүлүн билип алыры. (Мергежилгелер дузазы-биле.) Телефон дамчыштыр чугаалажыры.

Тема 6. Чугаа аянының хөөннештирилгези. Өөрээнин илередири.

Тема 7. Чөпсүнгенин илередири. Четтиргенин илередири.

Тема 8. Муңгарааның, хомудааның илередири. Кажыыдал илередири.

Тема 9. Чөпсүнмээнин, таарзынмааның, чөпшээрешпээнин илередири.

Тема 10. Сөс-биле арын-шырайның шимчээшкиннерин хөөннештирери.

Даалга 1. Тыва телевидениениң, радионуң дикторларының үнүнүң хайгааралын кылыр.

Даалга 2. Ада-иениң, эш-өөрүнүң, башкыларының чугаа-соодунда эки чүүлдерни хайгаараш, бижиир.

АЖЫГЛААН БОЛГАШ
АЖЫГЛААРЫНГА СҮМЕЛЕП ТУРАР ЛИТЕРАТУРА:

1. *Азаров Ю. П.* Семейная педагогика. Педагогика любви и свободы. – М.; 1993.
2. *Алексин А.* Повести и рассказы. – М., 1973.
3. *Амлинский А.* Среди людей. – М., 1973.
4. *Бодалов А. А.* Личность и общение. Изб. труды. – М., 1989.
5. *Ваксберг А.* Наедине с собою. – М., 1966.
6. *Васильцова З. Б.* Мудрые заповеди народной педагогики. – М., 1984.
7. *Волков Г. Н.* Этнопедагогика. – Чебоксары, 1974.
8. *Волченко М. Б.* Нравственность и этикет. – М., Знание. 1976.
9. *Волченко М. Б.* Гуманность, деликатность, вежливость и этикет: ценность культуры и морали. – М., 1922.
10. *Гольдин В. Е.* Речь и этикет. Книга для чтения учащихся 7-8 классов, - М.: Просвещение, 1983.
11. *Жариков Е. , Крушельницкий Е.* Для тебя и о тебе. – М., Просвещение, 1991.
12. *Кенин-Лопсан М. Б.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994.
13. *Кенин-Лопсан М. Б.* Небесное зеркало: Кн. сказок, преданий, рассказов и повестей. – Кызыл, 1985.
14. *Коменский Я. А.* Материнская школа. – С.-Пб., 1892.
15. *Коротеева Л. А.* Золушка становится принцессой. – М., Педагогика-Пресс, 1992.
16. *Крутецкий В. А.* Психолгия обучения и воспитания школьников. – М.,Просвещение, 1976.
17. *Леви В. Л.* Искусство быть другим. Санкт-Петербург, 1993.
18. *Леви В. Л.* Искусство быть собой. – С.-Пб., 1993.
19. *Мудрик А. В.* Общение школьников. – М.: Знание, 1987.
20. *Павлова Л. Г.* Спор, дискуссия, полемика. Кн. для учащихся старших классов средней школы. – М., 1991.
21. *Паламарь А. О.* Мудрость общения. – М., 1990.

22. Постановление Правительства Республики Тыва « О государственной программе развития семьи и охраны материнства и детства» (1993).

23. *Рикк Брей*. Как жить в ладу с собой и миром? / Школа-Пресс. – М., 1992.

24. *Салчак К. Б., Салчак Л. П.* Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. – Кызыл, 1984.

25. *Сухомлинский В. А*. Хрестоматия по этике. – М., 1990.

26. *Сухомлинский В. А*. Как воспитать настоящего человека. Минск, 1978.

27. *Сухомлинский В. А.* Потребность человека в человеке. – М., Советская Россия, 1978.

28. *Станиславский К. С.* Этика. –М.: Искусство, 1981.

29. *Станиславский К. С.* Работа актера над собой // Собр. соч. в 8 томах т. 3. – М.: Искусство, 1955.

30. Тыва Республиканың аныяктар политиказының дугайында // Шын, 1993, март 3.

31. Тыва Республиканың Херээженнер эвилелиниң дүрүмү // Эне сөзү, 1992, январь 15-21.

32. *Чүлдүм Ч.* Сеткил байлаа – национал байлак // Шын, 1991, январь 10.

33. Олут чазаар ёзулал // Шын, 1991, август 6.

34. *Эрдыниева Л.* Берге нарын байдалда республикада иелерниң, чаштарның, уругларның байдалының дугайында // Шын, 1992, октябрь 6, 8, 16.

35. Этнические стереотипы поведения / Институт этнографии имени Миклухо-Маклая. Академия наук СССР, под ред. А. К. Байбулина, - Л.: Наука, 1985.